

ՅԵԶՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ¹⁾

Լ:

Սարիղամիշ, սեպտեմբեր 14-ին, մայր անտառ, Սուրբ Խաչ վանքը, Օրսիդիան հանրո, Սերբասան գիւղը. Բեռնոզլու բերդը, Մուխտար փաշայի կացարանը, Ջաբ գիւղը, Խանի շայ:

Սարիղամիշ, այսինքն գեղին եղէգն, չգիտեմ որտեղից է յառաջ եկել կամ ի՞նչ է եղել նորա նախկին անունը: Միայն գիտեմ որ իմ այցելութիւնից 14 տարի առաջ այդ տեղ եղել է աւերակ գիւղատեղի, հին եկեղեցի, գերեզմանատուն՝ փոքրիկ մատուռով և գիւղից հիւսիս հին բերդի մնացորդ: Դեռ ևս 1864 թուականներին Կովկասի լեռներից գաղթած օսերը հաստատուելով այստեղ, առեւտուր են սկսել Սողանլուի անտառով Կարսի և Ալեքսանդրապոլի հետ: Նոքա քանդել են եկեղեցին և մատուռը և նորանց ու գերեզմանատան քարերով շինել են վերին Սարիղամիշում մի մէջիդ: Երբ 1878 թուի Յուլիսին ես և հանգուցեալ Աղեքսանդր Երիցեանը միասին վերադառնում էինք Բասենից Ալեքսանդրապոլ, մի քանի ժամ հանգստանալու մնացինք Վերին Սարիղամիշում: Ըստ սովորութեան գնացի շրջակայելու և զննութեան առարկաներ գտնելու, թողնելով Երիցեանին իւր հանգիստ քնի մէջ: Յիշեալ մէջիդը զննելիս եո նկատեցի նորա պատի մէջ սեպաւծել տառերով մի արձանագրութիւն մի մեծ քարի վերայ և ապա հրաւիրելով Երիցեանին, դարձրի նորա, իբրեւ հնախոյզի, ուշադրութիւնը արձանագրութեան վերայ: Մի քանի տարի յետոյ նոյն արձանագրական քարը ես տեսայ Բիֆլիզում Կովկասեան թանգարանի մուտքի առաջ, ուր կայ և այժմ:

Երկու Սարիղամիշը դրուած են մի փոս տեղ իրարից մի

¹⁾ Տես «Լուսմայ» № 5 1903 թ.

վերստառչափ հեռու, Սողանլուի լեռնագոտու արևելեան ստորոտում, երեք կողմից շրջապատուած մայր անտառով: Արդրումից Վարա գլխաւոր ճանապարհը անցնում էր պղդ գիւղով, նուաճելու օրից իսկ, ուսնները մեծ ուշադրութիւն նուիրեցին պղդ կէտին և սկսեցին շինել զօրանոցներ, հիւանդանոցներ և այլն:

Սարիղամիշը շատ մաքուր և առողջարար տեղ է, ունի 7031 ֆուտ բարձրութիւն ծովից և 1952 ֆուտով բարձր է Ալեքսանդրապօլից, ուստի ձիւնը շարունակուում է երկար. դեռեւս մայիսին Սարիղամիշից ոչ հեռու, անտառի մէջ, լեռան լանջում եւս հանդիպեցի երկու սաժէն հաստութեամբ ձիւնի Մշտական ճանապարհը, դեռ եւս Թիւրքիոյ տիրապետութեան օրով, Սարիղամիշից Արդրում անցնում էր Սողանլուի լեռնագոտու հարաւային կողմով, Վարա-կուրուտ գիւղով, որ ապա շարունակուում էր Արաքսի ափերով: Ռուսները բացին նոր ճանապարհ դէպի հիւսիս աւելի կարճ և մօտիկ: Բայց նորա բանալու համար շատ ծառեր կտրուեցին: Եւ գնացի պղդ ճանապարհով, որ վերին Սարիղամիշից բարձրանում և անմիջապէս մտնում է հրաշալի անտառի մէջ:

Հրաշալի և զարմանազեղ անտառ: Ուղղահայեայ բարձր ծառերը ձգուում էին դէպի երկնակամարը. Երբ նորանց կոկ, հարթ բուները կանգնած են առանձնակի, վերեւ հորիզոնական ձիւղերը մշտադալար մուք կանաչ նեղ սուր տերեւներով զարդարուած, խճճուում են իրար հետ, ծածկելով շատ տեղ կամարակապ երկինքը: Սողանլուի լեռնագոտու լայնարձակ անտառը, զարմանալի բան, բաղկացած է միմիայն մնայր ծառից (շամ.) ուրիշ տեսակի ծառերի հետք ամենեկին չէ երևում: Եթէ ես ունենայի բանաստեղծական շնորհ, կգովէի անտառը ըստ արաժանոյն և ո՛չ այսպէս չոր ու ցամաք: Սակայն մայր ծառի գեղեցկութիւնը ցոյց տալու համար բաւական է յիշել որ Սողոմոնը իւր սիրուհու կերպարանքը նմանեցնում է Լիբանանի ընտիր եղևիններին ¹⁾:

Եւորանում էի անտառում, նայում էի երկնաճեմ ծառերի վերայ, բայց մտքով տեղափոխուած էի ԾԳ. դարը, Թաթարաց տիրապետութեան օրերը, երբ Հուլաւու խանի Մուղանի դաշտում նորակառոյց քաղաքի շինութեան համար հայ ժողովուրդը հարկադրուած էր մահացու տանջանքներով գերաններ տանել

¹⁾ Երգ Երգաց, գլ. Ե. 15

այոյն այս անտառից մինչև Մուղան, Կասպից ծովին մետ: Այնպիսի հաստութեամբ և երկարութեամբ գերաններ էին լինում, որ հարիւր լուծ անասունները մեծ դժուարութեամբ էին շարժում, վկայում է ժամանակակից Կիրակոս վարդապետ Գանձակեցին. ժողովրդի այս ծանր աշխատանքները թաթար իշխանների համար՝ մի այլ տեղում աւելի ընդարձակ յիշատակած լինելով ¹⁾, ես անցնում եմ այն ճանապարհորդութեանս, մանաւանդ որ ուշքս ակամայ գրաւեցին մի բանի՝ ձայների աղաղակներ հնուրից:

Քայլ առ քայլ մօտեցայ և ի՞նչ, մի ֆուրգոն ղինուորական պաշարով լի, սխալմամբ ընկել և շրջուել էր ձիւնով մինչև երեսը ծածկուած ահագին փոսի մէջ. նորա հետ ձիւնի մէջ խրուել էին և լծկան ձիանքը: Զինուորներ և կառապաններ աշխատում էին հանել փոսից ֆուրգոնը և չէին կարողանում: Ի՞նչ կարող էին անել թշուառները, երբ նոր բաղուած ճանապարհը միայն անունով էր ճանապարհ, այսինքն դիտմամբ կտրտած ծառերի մէջ բացած մի գետին, տեղ փոս, տեղ բար, տեղ ճահիճ, տեղ ձիւն և այլն:

Վերջապէս մի բանի ժամից յետոյ փոստակառքս հաղիւ բարձրացաւ մի լայնանիստ բարձրագիւր վայր, ուր ամեն կողմից վազում էին պարզ, վճիտ, սառնորակ աղբիւրներ և վտակներ: Հարթավայրը ազատ էր անտառից, միայն տեղ տեղ երևում էին ծառերի խմբեր: Սորա անունն էր Շազլի դաշ, իբրև թէ գտնուած է արձանագրած քար: Վայրը նոր էր աղատուել ձիւնից, որ փոսերի մէջ դեռ ևս երևում էր: Զիւնի տակից վայրի խոտը նոր էր բարձրացրել իւր գլուխը: Բայց յուլիսին, վերադարձիս, երբ այստեղ, ամպութեան մէջ, ժամանակաւորապէս կանգնեցրած կայարանում գիշերեցինք Աղէք. Երիցեանի հետ, վայրը ծածկուած էր խիտ խոտերով և բազմբանգ հրաշալի ծաղիկներով: Ազատ և առատ շնչում էի մաքուր և սառն օդի հոսանքը 8077 ֆուտ ծովից վեր բարձրութեան վերայ: Այս տեղից մի բանի վերստ հնու գէպի հարաւ, բարձրագոյն անտառածածկ բլուրի գագաթին, հեռուից ցոյց է տալի իւր տըլեքայի աւերակները հայ ժողովրդից որը մնացած Սուրբ Խաչ վանքը, 9562 ֆուտ բարձրութեան վերայ. նորա ուխտագնաց

¹⁾ Գաջերուռնի. «Ճանապարհորդ. նկատողութիւնք գլ. Խէ» Արարատ Դեկտ. 1890

և պաշտող Հայ ժողովուրդը 1830 թուականին Բասենից գաղթել է Ալեքսանդրապոլի գաւառը, ուր նոր սերունդը դժուար թէ մտքում պահած լինի իւր հօրերի և պապերի աւանդական յիշողութիւնները: Սուրբ Խաչ վանքի բարձրագագած ըլլաւ ամեն ազգից և ժողովրդից, մինչև անգամ քիւրդից, այլ և գրականութեան ու աշխարհագրական քարտեսների մէջ կոչուում է «Սուրբ Խաչ»:

Եալլի դաշ վայրում երևում է ահագին հաստութեամբ օղբալիղիան հանքի մի երակ, որ թեք գծով կտրում է Սողան լուի լեռան հաստութիւնը անյայտ երկայնութեամբ: Օրոհեան հանքաբանութեան մէջ յայտնի է և «Տրաբլային ապակի» անունով: Լինում է փայլուն, ոչ թափանցիկ կամ քիչ թափանցիկ, կալմութեամբ ամուր, գունով մեծամասնութեամբ սև ինչպէս Սողանլուինը, բայց լինում է և կարմիր, դեղին, կանաչ: Օրսիդիան շատ կայ Մեքսիկա և Պերու, ուր նորանից շինում են դանակներ և հայելիներ: Մի քանի հայ գիւղերում (Ղաղախ) նորան անուանում են կովի աչք: Իմ սեպհական հանքաբանական ժողովածուի մէջ ունէի Սողանլուից վերցրած մի ահագին կտոր Օրսիդիան, որ միւս հանքերի հետ, 10 տարի առաջ, նուիրել եմ Ս. Էջմիածնի ճեմարանին:

Եալլիտաշից մի քանի վերստ անցած դէպի արևմուտ մենք արդէն կանգնում ենք Սողանլուի արևմտեան լանջում, որ տեղից ստորև և բացւում է սքանչելի տեսարան դէպի Բասեննեքը Արաքսի աւազանի հովտում: Սողանլուի գօտին երկարութեամբ ձգելով հարաւից, Արաքսի ափերից, հիւսիս, բաժանում է՝ իբրև սահմանագիւղ Թախտի հարթավայրը դէպի արևելք և ներքին ու վերին Բասենի հովիտը դէպի արևմուտք:

Իմ կանգնած տեղից ճանապարհը տանում է դէպի Միլիլիդիւզ և Մժնկերտ, որով 1877 թուականի յունիսին գնեքալ Հէյմանի զօրաբաժինը գնաց Զիվինի վերայ և դարձաւ իսկ աջակողմենը տանում է Սըրբասան և այլ գիւղեր: Ես զնացի վերջին ուղղութեամբ: Առաջին գիւղն էր վերոյիշեալ Սրբասանը, գուցէ Սրբասան որ մինչև 1856 թուականը եղել է աւերակ, յետոյ կենդանացել է թուրքերով, որ կային մինչև պոյեւութեանս օրը: Նա համարեա կիսաւեր դրութեան էր, շատ տներից միայն պատերն էին մնացել, ոմանց տանիքն էր կիսով չափ քանդուած, ոմանց պատերն էլ էին քանդուած, սրա փախստական ընակիչներից միայն մի չնչին մասն էր վերադարձել:

Աւերման պատճառն էին նախ թուրքաց զօրքը և ապա ռուսաց: Ահա թէ ինչպէս Ալաջայի յաղթութեանց յետոյ միւշիւր Մուխթար փաշան արագութեամբ հասնելով տեղ և ժամանակաւորապէս զետեղուելով Քեչասուր գիւղում, հրամայել է որ Սրբասան, Ենիքէօ, Կարաուրղան, Քէչասուր և մի քանի զորացի գիւղերի բնակիչներին տեղափոխեն հեռու Պարտիզակ և նորանց բնակարանները յարմարեցնեն Ալաջայի մնացորդ զօրքի համար. ժողովուրդը հնազանդութեամբ կրելով այդ ըստամենայնի ծանր պարտաւարութիւնը, կորցրել է նոյն ժամանակ և իւր բնակարանները, որովհետեւ տների մի մասը քանդել էր քիւրդ զօրքը, միւս մասը քանդել էր ռուս զօրքը, երբ Ալաջայից յետոյ գտել էր այս տեղ անմարդաբնակ տներ, Ռուսները, գլխաւորապէս իւրեանց պէտքերի համար, այրել կամ գործադրել էին:

Այսին գիւղեր, որոնց բնակիչները երկիւղ կրելով ռուսներից, կամ աւելի ճիշտը, ռուս անկանոն (միլիցիոններ) զօրքից, իւրեանք էին փախել: Մի քանի օրինակներ աչքի առաջ ունենալով, ազգաբնակութիւնը կարող էր առիթ ունենալ երկիւղ կրելու, օրինակ Կարսի կողոպուտը կամ նոյն իսկ Զիվինի յարձակման ժամանակ՝ Կարաուրղանի և Խազիկի կողոպուտները: Գենեբալ Հէյմանի զօրաբանակն, երբ 1877 թուի յունիսին Միլիդիւղում պատրաստուում էր Զիվինի վերայ ընկնելու, եկել են բանակ Կարաուրղանի միջանի ներկայացուցիչներ գրաւոր ապահովութիւն խնդրելու ռուս զօրքի կողմից կողոպուտի կամ սպանման չենթարկուելու համար: Սորանց ներկայութիւնը բանակում կարեւոր է համարուել իբրեւ ուղեցոյցների, որոնց օգնութեամբ տեղ են ընտրել թնդանօթների համար Ենջայ աւերակների բարձր բլուրի գագաթին: Հէնց այն միջոցին, երբ Կարաուրղացիք ընտրութիւն էին անում բլուրի վերայ Զիվինի դէժ և բացատրում էին թիւրք զօրքի տեղադրութիւնը, միլիցիոններների մի ահագին խումբ Կովկասի լեռնաբնակ լէզզինքերից, Սուրմալուի քիւրդերից և այլ տեղերի թաթար թարաքեամաներից, ջոկնուելով զօրաբանակից իջնում են Կարաուրղան, որ հեռու չէ Զիվինից, ու սկսում է կողոպուտը: Տեսէք, ինչպէս մարդիկ են—քիւրդեր, լէզզիներ և թարաքեամաներ, որոնք դժոխքումն էլ, արքայութիւնումն էլ, տանն էլ, պատերազմի դաշտումն էլ մի և նոյն աւաղակաբարոյ գաղաններն են: Երբ ռուս կանոնաւոր զօրքն իւր արիւնով ներկում էր

Զիվինի գետակի ջուրը, վերոյիշեալ գաղանները իւրեանց գործն էին տեսնելիս եղել Պարաւորդանում Նորա Հէին հարցնում ոչ մեծ, ոչ փոքր, այլ անխոր վերցնում էին սորա վրայից չուխան, նորա վրայից արծաթի գօտի, խանչալ, կանանց գլխից ծածկոց և այլն, տներէց տարել են պղնձէ ամաններ, խալիչաներ և այլ իրեղէններ։ Բացի այդ տարել են 6 ձի, 48 եղը, բազմաթիւ ոչխար և այլն։ Եւ այդ բոլորը շնչին գնով ծախում էին ժարկիտաններին կամ ուրիշ այդպիսի ռախտախնդիրներին։ Սոյն վիճակին էր ենթարկուել և Խաղիկ գիւղը, Զիվինից հիսիս, Հաղորդելով ինձ իւր ժամանակին յիշեալ մանրամասնութիւնները, Պարաւորդանցիք զարմացմամբ յիշում էին, որ կողոպուտի միջոցներում մի հատ անգամ ոռոս զինուորը չբառեցաւ իւրեանց նոյն նպատակով։

Սյսբան միայն իմ յսածս ու գիտեցածս է, հապա ո՞րքան կան անյայտութեան մէջ, որ մենք չգիտենք և ի՞նչ կասկած որ այսպիսի դէպքեր կարող են փախստի դարձնել մի ժողովուրդ, որ տարաբաղդութիւն է ունենում լինել պատերազմի շրջանում։ Իսկ փախստի հետեանքն է զրկուել տնից, տեղից, տան՝ միջից, ապրանքից, ոչխարից, ցորենից, մի խօսքով ապրուստի համարեա բոլոր միջոցներից։

Սըրբասանից 6 վերստաչափ հեռու, Սողանլուի արեւմտեան լանջում, մի բարձր բլուրի գագաթում, երևում էր հին բերդաման շինութիւն։ Բլուրի երկու կողմից, ձորակների միջով, վազում էր մի մի կարկաչահոս առու։ հարաւային ձորակի մէջ դրած է Բեռնօղլի, իսկ հիւսիսայինի մէջ Սեօգիւղի գիւղերը, երկուսն էլ թրքաբնակ։

Բերդաբլուրի արեւմտեան լանջում կանաչով ծածկուած էին ճանապարհի հետք, որ տանում էր դէպի վեր, դէպի բլուրի գագաթը։ Ճանապարհի երկու կողքի երկարութեամբ շարուած քարերը պահպանել էին նորա ուղղութիւնը։ Բլուրի գագաթում երևում էին բազմաթիւ տների աւերակներ, որոնց կենդրոնատեղում, իբրեւ բերդ, բարձրանում է մի որոշ օւ ժայռ, գագաթի վերայ ունենալով ամրոց սրբատաշ շէկագոյն քարից։ Բերդը շրջապատող, բայց քարերով լցուած խրամի արեւելեան կողմի մուտքը տանում է բերդի ներքը։ Մուտքն եղել է կամարաշէն, որի երկու կողմի սիւները թէև կանգուն, բայց խրուած էին հողի մէջ, իսկ կամարն ընկած էր գետին։ Երկայն շէմք դռնից խրամի վրայի աստիճաններով տանում էր մինչև բերդի

առաջին դուռը՝ կազմուած երկու սրբատաշ բուրգերից, կամարով միացած: Դրան պատի մէջ երեւում էր իւր տեղում պահուած հաստ նիզք բերդի դուռը փակելու համար: Երկար շէմը յանկարծ թեքւում է այս դարպասից հարաւային կողմի վերայ և աստիճանաբար բարձրանալով մինչև երկրորդ դուռը, անցնում է բերդի մէջ, ուր երեւում են սենեակների աւերակներ և հարաւային պարսպի մօտ լայն ջրամբար, որի հիւսիսային պատի վերայ դրոշմած է «1855» թուականը՝ իբրեւի որևէ հետաքրքիր ճանապարհորդի կողմից:

Իբրդն ունի անկանոն քառանկիւնի ձև, 50 քայլի երկարութեամբ արեւելքից արեւմուտք և 32 քայլ լայնութեամբ: Հարեշար բուրգերը թէև ամրացնում են երկու արշին հաստութեան կրաշաղաղ պարսպպատերը, վերջիններս սակայն ժամանակի ձեռքերից աւերուած են կիսով չափ: Մի երեղյթ որ դրանց իմ ուշադրութիւնս, թողնում եմ այլոց բացատրութեան: Այդ այն է, որ արտաքին պատերի քառանկիւնի սրբատաշ քարերի երեսի կենդրոնում մասը թողած է անտաշ և նորա վերայ փորագրած են գծեր հետեւեալ ձևերի: Մի քարի վերայ երկու զուգահեռական գիծ ուղղահայեաց գիրքով, կամ երկու նոյնպիսի գիծ հորիզոնական գիրքով: Իսկ վերայ մի հորիզոնականի վերայ կանգնած է մի ուղղահայեաց, կամ երկու գիծ ծայրերի կցուելով կազմում են անկիւն, որ այս և այն քարի վերայ նայում է կամ դէպի վայր, կամ դէպի վեր, կամ աջ կամ ձախ և այս գծերի ձևերը միշտ կրկնւում են քարերի ճակատին:

Ո՛չ մի տեղեկութիւն չկարողացայ ձեռք բերել թէ ո՞վ և ե՞րբ է շինել այս՝ բերդը, ի՞նչ է եղել նախկին անունը, որ այժմ կոչւում է Բեռնօղլու բերդ: Ի յիշատակ աւանդութեան, որ այդ հերոս-բանաստեղծը բնակուել է այդ տեղ:

Բեռնօղլի բերդից մեր առաջ բացւում է հրաշալի տեսարան, հարաւից երեւում է Ալաշկերտի ձիւնապատ գօտին, հիւսիսից Պարտիզի լեռնային գօտին, իսկ արեւմտեան կողմից Կարինի բարձունքները և այդ սահմանի մէջ սփռուած է Բասենը տեղական թիւրք բարբառով Փասըն, իւր գետերով և գետակներով, բլուրներով ու ձորերով, հովիտներով ու ժայռերով և այլն: Իսկ Խանի չայը՝ իւր արծաթափայլ օձապտոյտներով՝ խաղում վազում է համարեա ոտացդ տակից դէպի արեւմուտք, դէպի Զիլին:

Վեց-եօթ վերստ այն կողմ, Խանի չայի աջ ափից ոչ հեռու, երևում է Թրքաբնակ գիւղը, Ենի բէօյ (Նոր գիւղ) որ Թիւնիա դամի անունով նաեւին աւերակների վերայ 1855 թուից այս կողմ շինուել է ներկան. Ոչ մի հետաքրքրական կողմ չունենալով հանդերձ, գիւղն այնու գրաւում էր ինձ, ըստ որում ես կամենում էի տեսնել այն սենեակը, ուր մի քանի գիշեր և գերեկ անցուցել էր Թուրքաց զօրքի գլխաւոր հրամանատար միւշիւր Մուսթար Ահմէդ փաշան, մին այն ժամանակ՝ երբ Զիվինի յաղթութիւնից յետոյ՝ նա գնում էր Կարս և մին էլ, երբ Ալաշայում յաղթուելուց յետոյ՝ նա վերադառնում էր Արդրում:

Գնացի Ենի բէօյ, որի բնակիչները տարան ինձ ուղղակի ցանկացած տունը, որի մէջ գլխաւոր հրամանատարից յետոյ ընդունեցին ինձ և նստացրին այն թաղի վերայ, ուր նստում էր կամ քնում Մուսթար փաշան՝ թէ ուրախ ժամանակ Զիւլինից յետոյ և թէ չարածամ օրերում՝ Ալաշայից յետոյ: Իմ և Մուսթար փաշայի բնակարանը երկու փոքր սենեակ էր, քարաշէն, երկրօրդ յարկում և պատկանում էր մի մօլլի Սենեակի պատուաւոր անկիւնում բաղմեցրած էր Կուրանի գիրքը, իսկ պատերի վերայ շրջանակների մէջ կախած էին ոտանաւորների, հանած պարսկական յայտնի բանաստեղծ Սահադի «Գիւլիստանից»:

Բնակիչները հէգնօրէն պատմում էին, որ միւշիւրը Ենի բէօյից ճանապարհ ընկնելու ժամանակ դէպի Կարս, դիմելով գիւղական հասարակութեան, ասում էր Վարս հասնելուն պէս չարաչար հարուածներ պէտք է տամ ռուսներին... և Բնական է, որ Զիվինի յաղթութիւնից յետոյ նա այդպէս էլ կարծէր, բայց... Sie transit gloria mundi (որպէս անցողական է աշխարհի փառքը):

Ինձ շրջապատել էին հետաքրքրուող գիւղացիք: Մօլլան (տանտէրը) լսելով նպատակս, մանրամասնութեամբ բացատրում էր և ցոյց էր տալի՝ թէ որ տեղ էր կանգնում կամ նստում, կամ քնում, կամ խօսում, կամ ընդունում միւշիւրը...

Հրաժեշտ տուի Ենիբէօյին և Թեքուեցի դէպի Ձաք գիւղը, որ այն ժամանակ հպիււ 6—7 տուն Թուրք բնակիչ ուներ, Ենիբէօյից ջոկուած, բայց առաջուց նա եղել է հայաբնակ և կրել է հայկական անուն Չադ Պէտք է յիշել որ Բասենում գիւղերի մեծ մասը կրում է հայկական անուններ, փոքր յարմա-

րեցրած թրքական լեզուի արտասանութեան. օրինակ Ձաք—
Ձաք, Պարտէզ—Փարթըզ, Բասեն—Փասըն. և այլն: Եւ այդ
հայկական անուն կրող գիւղերում ընակուում են այժմ քիւրդ,
թուրք, կամ թուրք և հայք միասին:

Ձադ գիւղի դէմ, Խանի չայի ափին, բացի մի քանի պրե-
րի, ժայռի գլխին կայ փոքրիկ ամրոցի աւերակ, հազիւ 20 քայլ
լայնութեամբ և երկարութեամբ. նորա պատերը 3 արշին հաս-
տութեամբ՝ կազմուած է սև հաստամարմին քարերից, արտա-
քուստ նման մարմարիոնի. Տեղացի թուրքերն աւանդում են,
որ բերդը մնացել է ջինիվիզներից: Պէտք է նկատել որ Բա-
սենում յաճախ կրկնուում է ջինիվիզների (Ջենովացիների կամ
Գենուացիների) անունը և ուղղակի դրանց են յատկացուում
այստեղ հին բերդերի և աւանների աւերակները:

Բերդի մօտ կանգնած է մի բլուր, որի լանջերը լիքն
են խոր փոսերով: Մօտ եղող թուրքերը բացատրեցին, որ Բա-
սենի ժողովուրդն է ծակծկել այդ բլուրը նորա միջից գլիլ հանե-
լու, այսինքն մի տեսակ իւղալի դեղին կաւ, որ ամենուրեք
գործ է ածուում աղբառ դասակարգի տներում սապնի փոխա-
րէն: Նորա պատճառով էլ բլուրը կոչուում է Բիլ թաքիա:

Խանի չային այստեղ մտնում է ձորի մէջ, որով անցնում
էր և բանուկ ձանապարհը իւր մի քանի կամուրջներով: Յա-
ճախ պատահում էին դադարած թալկացած ռուս զինուորների
փոքրիկ խմբեր, որ գնում էին կամ գալիս էին. նորանց յետե-
ւից դանդաղ գլորում էին 2-3 գիւղական սայլ զինուորների
իրեղէններով: Սայլերի վերայ իրեղէնների միջից գլուխները
ցցում, յուսահատ նայում էին ուժից ընկած զինուորները: Ահա
մի տափառակ տեղ գետափում խմբուել են ուղտապանները, որը
խմոր է ունցում, որը սաջի վերայ հաց է թխում, որը կրակի
համար փայտ է կոտորում, որը պարկեւ ձգուել է գետնի վե-
րայ, որը շորերը հանած՝ նորանց մէջ որոնում էր ինչ որ մի-
ջատներ. իսկ նորանց ուխտերը գետեզերքի վերայ դանուցիւր՝
արածում էին: Սոքա Բազուի նահանգի վրանաչու թարաքեա-
մայ թուրքերից են, որոնք իւրեանց ուղտերով հանդերձ եկել են
այստեղ պատերազմական պէտքերի համար:

Մի փոքր յառաջ և ահա ձանապարհորդի աչքին էին
ընկնում գետի երկու եզերքում ևս կոնաձև բուրգերի շարքեր:
Մօտենալով կարելի էր նշմարել, որ դրա քամուց բոլոր-
ուած աւազոտ բլուրի աւելի պինդ և ամրակազմ մասերն են:

Խլէզը բարձրանում է մինի վերայ, բլէզը պտտւում է միւսի շուրջը, ճնճղուկը կանգնել է երրորդի զագաթին, կարծես ուշ չգարձնելով դէմի ժայռի մերկ ճակատին նստած բազէի վերայ:

Գետն իւր նեղ աւազանից դուրս եկաւ ահա, նորա հետ դուրս եկայ և ետ Գետը վազեց գնաց Զիվին, իսկ ինչ մնացի առաջս դրած գիւղում — Կարաուրղանում: Այսպէս էր պատուիրած ինձ, այսպէս էր կարգադրուած և ես պէտք է ննայի Կարաուրղանում, ուստի մի առանձին հետաքրքրութեամբ էի մշտնում պոգ գիւղը, առանձին աչքերով էի զննում նորա գիրքը, տեղը, տները, շրջակայքը, որովհետև մի առ ժամանակ պոգտեղ պէտք է կենդրոնանար իմ պաշտօնական գործունէութիւնս:

ԳԱՋԱԲԵՐՈՒՆԻ

(Կը շարունակուի)